

“*el-Mevhibetü'l-ilâhiyye ve'l-atıyyetü's-sübhâniyye*”
ADLI ESERİ ÇERÇEVESİNDE İSKİLİPLİ
YUSUF EFENDİ'NİN TEFSİR ANLAYIŞI

İhsan KAHVECİ*

Yusuf Efendi al-İskilibi and his tafsir views in *al-Mawhibat al-ilahiyya wa al-atıyyat as-subhaniyye*

Yusuf Efendi al-İskilibi, who was born in İskilip and brought up in İstanbul, was an eighteenth-century Ottoman scholar. Known as “İskilibi logician (*mantıqı*) and sermon-giver (*vaiiz*)”, Yusuf Efendi worked as a professor (*mudarris*) in Süleymaniye and Sahn Saman Madreses and a sermon-giver in Süleymaniye and Fatih Mosques. One of his important works is his exegetical work, titled as *al-Mawhibat al-ilahiyya wa al-atıyyat as-subhaniyye*. This work has not been published yet and comprised of 637 folios. This is not a complete *tafsir* work but deals only with the exegesis of the suras from *az-Zikr* to *an-Nar*. Given the limited number of suras this work engages in, it is a voluminous work. Yusuf Efendi pays a great attention to the linguistic analysis and literary aspect of given ayas, citations from early authorities and hadith literature. One of the factors that makes it a large work is its sermon character. This fact leads him usually to digress in his interpretations from the point in question and extensively engages in topics such as the birth of Prophet Muhammad and religiously significant nights.

In his interpretations Yusuf Efendi closely followed the Hanafî views in legal matters and Maturidî views in theological issues. He also stresses the Sunni positions in his exegesis and refutes non-Sunni views including Mu'tazila, Jabriyya. In most cases he names the sources for his quotations.

Keywords: Ottoman scholars, Yusuf Efendi, Yusuf İskilibi, Tafsir, al-Mawhiba, Ottoman Exegetes, Halimî.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı alimleri, Yûsuf Efendi, Yûsuf el-İskilibi, Tefsir, el-Mevhibe, Osmanlı müfessirleri, İskilibî alimler, Halimî.

Bugün Çorum'a, Osmanlı döneminde ise Kastamonu vilayeti Merkez sancağına bağlı bir kaza olan İskilip, başta Ebussuud Efendi olmak üzere, yetiştirdiği alimlerle ismini duyurmuş bir bölgedir. İskilibî nisbesiyle meşhur

Arş.Gör.Dr., Sakarya Ü. İlahiyat F. Tefsir Anabilim Dalı.

olan Yûsuf Efendi de bu bölgenin yetiştirdiği alimlerden olup tefsir ve mantık alanındaki çalışmalarıyla tanınmıştır. Bu makalede Yûsuf Efendi'nin tefsir anlayışı ve tefsiri ele alınacaktır. Ama buna geçmeden önce onun hayatı ve eserlerine temas etmek istiyoruz.

I. HAYATI

Adı Yûsuf, babasının adı Osman olup, doğduğu yere nisbetle İskilibî nisbesini almıştır. Halîmî nisbesiyle de anılan Yûsuf Efendi'nin hem kendi eserlerinde¹ hem de onun hayatını konu edinen diğer kaynaklarda² doğum yeri olarak İskilip belirtilmesine rağmen, doğum tarihi hakkında her hangi bir bilgi verilmemiştir. İskilip'te doğan Yûsuf Efendi daha sonra İstanbul'a yerleşmiş, orada büyümüş ve yetişmiştir. Kaynaklarda İskilipli vâiz, Hanefî mantukçı olarak tanıtılan İskilibî'nin Süleymaniye ve Fatih camilerinde vâiz ve dersiâm olarak görev yaptığı³, arkadaşları arasında da yine "dersiâm" olarak anıldığı⁴ kaydedilmektedir.

İskilip'te doğan ve hayatının önemli bir bölümünü İstanbul'da geçirdiği anlaşılan Yûsuf Efendi'nin h.1199/m.1785 yılında İstanbul'da vefat ettiği⁵ ve Topkapı'da defnedildiği⁶ bilinmektedir. Ne yazık ki bu bilgiler dışında onun hayatı hakkında başkaca bir bilgiye de sahip değiliz.

II. ESERLERİ

Yûsuf Efendi'nin bilinen eserleri içinde en hacimli si bu çalışmanın asil konusunu oluşturan ve birazdan üzerinde durulacak olan *el-Mevhibetü'l-ilâhiyye ve'l-'atryyetü's-sübhâniyye* adlı tefsiridir. Ayrıca yine tefsirle ilgili ve Bakara Sûresi'nin 284. ayetini açıklayan *Netâicü'l-eskâr ve zevâhirü'l-erhâr* isimli bir eseri

¹ İskilibî, Yusuf b. Osman el-Halîmî, *el-Mevhibetü'l-ilâhiyye ve'l-'atryyetü's-sübhâniyye fi tefsiri'l-Kur'ân*, Ragıp Paşa, Nr. 198, s. 2a; *Netîcetü'l-Fiker*, Köprülü, Nr. 279, 1a.

² Bağdâdî, İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin, Esmâu'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, İstanbul, 1951, II, 570; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifin*, Dımaşk, 1961, XIII, 317.

³ Bağdâdî, İsmail Paşa, *a.g.e.*, II, 570; Kehhâle, Ömer Rıza, *a.g.e.*, XIII, 317.

⁴ İskilibî, *el-Mevhibe*, s. 2a

⁵ Bağdâdî, İsmail Paşa, *a.g.e.*, II, 570; Kehhâle, Ömer Rıza, *a.g.e.*, XIII, 317.

⁶ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, IV, 666, İst. 1308-1315/1890-1897; Abay, Muhammed, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, (yüksek lisans tezi, 1992) U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1992, s. 168.

daha bulunmaktadır.⁷ İskilibî'nin diğer bir eseri de mantukla ilgili olup *Lisânü'l-mantık fî maârifî'n-nutk* ismini taşımaktadır. İskilibî bu eserde meşhur *İsâgûcî* adlı kısa ama özlü mantık kitabını terceme ve şerh etmiştir⁸. Bunlara ilaveten onun biri *Tuhfetü'l-ihvân* adlı Türkçe sarf kitabı⁹, diğeri de Birgivi'nin *el-Avâmilü'l-cedîde* isimli nahiv kitabının Türkçe tercemesi¹⁰ olmak üzere iki kitabı daha vardır¹¹.

III. el-MEVHİBETÜ'L-İLÂHİYYE ve'l-'ATİYYETÜ'S-SÜBHÂNİYYE ADLI TEFSİRİ

Yûsuf Efendi'nin eserleri içerisinde hacim itibariyle en geniş olan bu tefsir henüz yazma halinde olup tespit edebildiğimiz kadarıyla tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Ragıp Paşa Bölümü 198 numarada kayıtlıdır ve 637 varaktan oluşmaktadır.¹² Eser Kur'an'ın Zilzâl ile başlayıp Nâs ile sona eren son on altı sûresini ele alan bir tefsirdir. Bu itibarla Kur'an'ın bütün sûrelerini açıklayan tam bir tefsir değildir. Kitabın başında¹³ tefsirin adı: *'el-Mevhibetü'l-ilâhiyyetü ve'l-'atryyetü's-sübhâniyyetü fî (ilmi) t-tefsîri'l-Kur'âniyyeti mine't-tefâsîri'l-makbûleti (min) e'l-'ulûmi'n-nakliyyeti ve'l-fünûni'l-'akliyyeti'* şeklinde belirtilmiş, müellifi de *"Padişahların hocası üstad Yûsuf el-Mantukî"* olarak tanıtılmıştır.

Esere, giriş kısmından sonra besmelenin tefsiri ile başlanmış, daha sonra da sözü edilen sûrelerin tefsirine geçilmiştir. Sûrelerin tefsiri zaman zaman birbirine yakın hacimde yer tutmuşsa da bazan da birbirine kıyaslanamayacak kadar farklı varak işgal edebilmiştir. Buna göre ele alınan sûrelerin tefsirleri aşağıdaki varak aralığı kadar yer kaplamıştır: Giriş (1-9vr.), Besmele (9-14vr.), Zilzâl (14-22vr.), Âdiyât (22-26vr.), Kâri'a (26-30vr.), Tekâsür (30-34vr.), Asr (34-83vr.), Hümeze (83-120vr.), Fîl (120-132vr.), Kureyş (132-

⁷ Eserin Süleymaniye (Esad Efendi, nr. 3667, vr.95-104) ve Köprülü (Mehmed Âsım, nr. 279) kütüphanelerinde iki nüshası mevcut olup Köprülü nüshasındaki adı *Netîcetü'l-fiker* şeklindedir. Erul, Bünyamin, "İskilibî", DİA, 22/582.

⁸ Eserin Köprülü Kütüphanesi'nde (Mehmed Âsım, nr. 279, vr. 7-21) ve Millî Kütüphane'de (Mikrofilm Arşivi (A), nr. 1629/1) nüshaları bulunmaktadır.

⁹ Bkz. Köprülü Ktp., Mehmed Âsım, nr. 279, vr. 24-38.

¹⁰ Bkz. Köprülü Ktp., Mehmed Âsım, nr. 279, vr. 21-24.

¹¹ Eserlerin tanıtımı için bkz. Erul, Bünyamin, "İlmiyye Sınıfına Mensup Bazı İskilipli Alimler ve Eserleri", *Türk Kültüründe İz Bırakan İskilipli Alimler* (haz. Mevlüt Uyanık), Ankara 1998, s. 344-348; "İskilibî", DİA, 22/582.

¹² Arapça kaleme alınmış eserde nesih yazısı kullanılmış olup her sayfada 23 satır vardır.

¹³ Bkz. İskilibî, a.g.e., s. 1a.

134vr.), Mâ'ûn (545-597vr.), Kevser (597-600vr.), Kâfirûn (600-603vr.), Nasr (603-609vr.), Tebbet (609-613vr.), İhlas (613-619vr.), Felak (619-628vr.), Nâs (628-637vr.). Bu bilgilerden de görüleceği üzere tefsiri en fazla yer kaplayan sûre Mâ'ûn sûresi (52vr.) ile Asr sûresi (49vr.) ve Hümeze sûresi (37vr.)dir.

Müellif, tefsirlerde görmeye pek alışık olmadığımız bir tarzda Kureyş sûresi ile Mâ'ûn sûresi arasına çeşitli konuları işlediği tam on altı fasıl yerleştirmiş, tefsir ettiği on altı sûreyi 217 varakta ele almasına karşın bu on altı fasılda incelediği konulara bu rakamın yaklaşık iki katı olan 411 varaklık yer ayırmıştır. Müfessirin vaaz maksadıyla tefsirine alıp incelediği söz konusu konular aşağıda belirtilmiştir:

1.Haccın sevabı (134-146vr.); 2.Hz. Peygamber (s.a.v.)'in doğumu ve ilgili hadiseler (146-175vr.); 3.Göğsünün yarılması (inşirah) olayı (175-197vr.); 4.Amcasının yanında kalması ve amcasının kendisini himayesi (197-199vr.); 5.Ticaret için seferlere çıkışı (199-203vr.); 6.Nübüvvete mazhar oluşu (203-262vr.); 7.Receb ayının fazileti (262-289vr.); 8. Miraç gecesi ve fazileti (289-318vr.); 9.Berat gecesinin fazileti (218-331vr.); 10.Ramazanın farziyeti ve fazileti (331-379vr.); 11.Şevval ayından altı gün oruç tutmanın fazileti (379-380vr.); 12.Kadir gecesini ihya etmenin fazileti 380-389vr.); 13.Ramazan Bayramı namazı, sadaka-i fitr ve sevabı, Razaman Bayramında kurban kesmek (389-425vr.); 14.Kurban kesmenin vacip oluşu, sevabı ve şekli (425-470vr.); 15.Zikir ve ilgili konular (470-531vr.); 16.Hz. Peygamber sevgisi (531-545vr.).

Tefsirin sayfa kenarlarına gerek metinde yer alan kapalı bir noktayı izah etmek, gerekse asıl metinde eksik kalan bir ifadeyi tamamlamak üzere birtakım notlar düşülmüş; yanısıra pratikte eserden daha rahat yararlandırmak amacıyla metinde işlenen konu için altbaşlık konulmuştur.

IV. TEFSİR ANLAYIŞI VE el-MEVHİBE'DE BENİMSEDİĞİ METOD

Yûsuf Efendi'nin tefsir anlayışı üzerinde etkili olan ve el-Mevhibe'sinde de gözlemlenen hususları tefsirin giriş kısmından itibaren görmek ve hissetmek mümkündür. Bunların başında onun nasların itikadî yorumu açısından Matüridîliğe, yine nasların fikhî yorumu bakımından Hanefî mezhebine bağlı oluşu gelmektedir. Gerçi onun sık sık Ehl-i sünnet ve'l-cemaat vurgusu ese-

rinin geneline hakim¹⁴ ise de bu gelenek içinde İmam Matürîdî ve İmam Ebû Hanîfe'nin temsil ettiği Matürîdîlik ve Hanefîlik müfessirimizin her zaman şahsi tercihi olmuş, bu iki mezhebi her zaman ve zeminde el üstünde tutmuş ve tercihe şayan bulmuştur.¹⁵

Şüphesiz bundan önce onun İslam'a bağlılık ve onun hizmetinde bulunma anlayışı ile sünnet karşısındaki benimseyici tavrına vurgu yapması¹⁶ dikkat çekmektedir. Bu tavır nasları dikkate almama veya onlara benimsenen görüş ve düşünceleri söyletme mantığı yerine nasları kendi içinde anlama ve kavrama mantalitesinin öncelendiği izlenimi vermektedir. Nitekim tefsirde ayet ve sûrelerin yorumlanmasında diğer ayetlere referansta bulunulması, bunun yanında gerek sahabe ve gerekse daha sonraki nesil tarafından aktarılan tefsir malzemesinin ilk planda müracaat kaynağı görülmesi İslam'ın temel kaynaklarından sünnete bağlılığın bir tezahürü olsa gerektir.

Bununla yakından ilgisi olan diğer bir konu da İslam ilim mirasını oluşturan ve alimler tarafından bir sonraki nesle bırakılan ilmi birikime karşı takınılan tavırla ilgilidir. Yûsuf Efendi bu mirastan hep yararlanma cihetine gitmiştir. Bu birikimi hep saygıyla anan müellif, asıl huzur ve mutluluğun bu ilimleri mütalaa etmekle kazanılacağını belirtmiştir.¹⁷ Nitekim eserini derlerken ve tanzim ederken yararlandığı kaynaklara atıfta bulunması, bundan da öte onları eserinin başında özel olarak zikretmesi¹⁸ müfessirimizin ulemadan intikal eden mirasa saygı duyduğunu ve onu daima dikkate aldığını göstermektedir.

Temel özelliklerine anahatlarıyla temas ettiğimiz müfessirimiz tefsirine Allah'a hamd ederek başlar. Hamdele'de Allah (c.c.)'ın sıfatlarına kısa fakat etkili cümlelerle vurgu yapması ve kendi ilmi gücünü dil üzerinden ihsas etmesi dikkat çekmektedir. Bu arada mantık ilmine dair "kadıyye", "suğrâ", kübrâ", "mahiyet" gibi terimleri kullanması¹⁹ da onun mantıkçılığını ve telif geleneğimizdeki bir özelliği işaret etmektedir.

¹⁴ İskilibî, *a.g.e.*, s. 21b; 38b; 108a;

¹⁵ İskilibî, *a.g.e.*, s. 2b; 13a,b; 20b; 37a; 40a,b; 41a; 42b; 81b;

¹⁶ İskilibî, *a.g.e.*, s. 2b.

¹⁷ İskilibî, *a.g.e.*, s. 2b.

¹⁸ İskilibî, *a.g.e.*, s. 2b; 4a.

¹⁹ İskilibî, *a.g.e.*, s. 1b.

Hız. Peygamber (s.a.v.)'e aynı tarz cümlelerle salat-ü selam getiren müfesserimiz, tefsir ilminde bir eser bırakmayı bu ilmin, Allah (c.c.)'ın ilmini ve sonsuz kudretini göstermesi; akli ve nakli ilimlerden nasibini almış Ehl-i sünnet ve'l-cemaat alimlerinin eserleri ile muteber altı hadis kitabına dayanması dolayısıyla tercih ettiğini belirtir.²⁰ Ne var ki, tefsir için niçin kısa sûreleri seçtiğine dair tefsirinde bir açıklamada bulunmamıştır.

Tefsir ilmine Allah'ın zat ve sıfatlarından bahseden, bütün ilim ve fenleri içine alan bir ilim dalı gözüyle bakan Yûsuf Efendi, tefsirin güzelliğine erebilmek için onunla içli-dışlı olmak gerektiğine, tamamını elde etmek mümkün olmasa da ulaşılan kısmın kaçırılmaması gerektiğine işaret eder.²¹

Bütün bu düşüncelerden hareketle eserini oluşturan müfessir, eserini derlerken yararlandığı eserleri de kaydeder. Hepsinin de makbul ve muteber eserler olmaları yanında ayrıca Ehl-i sünnet ve'l-cemaat alimleri tarafından onaylanmış olduğunu belirtir.²²

Müfessir Yûsuf Efendi'nin eserini telif ederken yararlandığı tefsirler şunlardır:

1. Meâlimu't-tenzîl: Hüseyin b. Mes'ûd b. Muhammed el-Begâvî (ö.516/1122)'ye ait olan bu tefsir orta hacimli olup rivayet tefsiri kategorisinde değerlendirilir. Sahabe, tabîin ve etbâu't-tâbiünden aktarılan rivayetleri kullanan müellif, selef ve ehli sünnete sıkı sıkıya bağlı kalmış, kendisinden sonra pek çok alime kaynaklık etmiştir. Zaman zaman İsrâîliyyât kabilinden tarihi malumat verdiği belirtilse de²³ seleften naklettiği tefsir rivayetlerinde sağlam ve zayıf ayırımında bulunmadığı şeklindeki tespitler²⁴ pek kabul görmemiştir.²⁵

²⁰ İskilibî, *a.g.e.*, s. 3b.

²¹ İskilibî, *a.g.e.*, s. 3b, 4a.

²² İskilibî, *a.g.e.*, s. 4a.

²³ Zehebî, M. Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, Kahire 1989, I, 229-230; Sofuoğlu, Mehmed, *Tefsîre Giriş*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981, s. 285.

²⁴ Zehebî, M. Hüseyin, *a.g.e.*, I, 230.

²⁵ Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsîr Tarihi*, DİB Yayınları, Ankara 1988, II, 190.

2. **Tefsîru'l-Kevâşî**: Muvaffakuddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yûsuf el-Kevâşî (ö.680/1281)'e ait olan tefsir, orta hacimli bir dirayet tefsiri olup Keşfü'l-hakâik olarak da anılmaktadır²⁶

3. **el-Vasît ve el-Basît**: Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed el-Vahidî en-Nisâbü'rî (ö.468/1075)'ye aittir. Dil (nahiv), edebiyat, tarih (siyer, megâzî) ve tefsirde derin vukûfiyeti olan el-Vahidî daha ziyade rivayete dayalı tefsir yolunu takip etmiştir. Bu ikisine ilaveten bir de el-Vecîz adlı bir tefsiri daha vardır ki üçüne birden el-Hâvî denmektedir. İbn Abbas'a isnad edilen bir kısım rivayetleri pek muteber sayılmayan Süddî es-Sağîr kanalıyla tahriç etmiş olması dikkat çekmektedir.²⁷

4. **Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl**: Nâsiruddîn Abdullah b. Ömer el-Beydâvî (ö.685/1286)'ye ait olan tefsir, dirayete dayalı olup dil ağırlıklıdır. Alternatif yorumları belli bir hiyerarşi içinde sunan müfessir tefsirinde dil inceliklerini ustalıkla kullanmıştır. Ancak benimsediği veciz üslûp, zaman zaman okuyucuların tefsirdeki bazı ifadeleri anlamasını zorlaştırmış,²⁸ sûre sonlarına ilave ettiği uydurma hadisler de eleştirilmesine yolaçmıştır.²⁹

5. **Uyûnu't-tefâsîr li'l-fudalâi's-semâsîr**: Şehâbeddin Ahmed b. Mahmûd es-Sîvâsî (ö.780/1278)'ye ait eser akıcı, kolay bir üslûba sahip ve muhtasar bir tefsirdir. Eser pekçok tefsirden istifade edilerek ve seçmecî bir yaklaşımla oluşturulmuştur³⁰

6. **İrşâdü'l-aklî's-selîm ilâ mezâye'l-Kur'ânî'l-Kerîm**: Ebussuûd diye ünlü Muhammed b. Mustafa el-İmâdî (ö.982/1574)'ye ait olan tefsirde edebi tahlil ağırlıkta ve dirayet ön planda olmakla beraber Beydâvî tefsirine nisbetle hadislere daha fazla yer verilmiştir. Beydâvî'nin Şafîî ve Eş'arî ekolüyle uyumlu yorum yapması karşısında Ebussuûd Hanefî ve Matürîdî görüş-

²⁶ Ayrıca bkz. Ata, Mehmet Mahfuz, *Kevâşî (ö.680/1281) ve tefsirdeki metodu*, (doktora tezi, 1998), M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1998, s. XI, 290; Öztürk, Mustafa, *Kevâşî ve tefsirdeki metodu*, O.M.Ü.İ.F.Dergisi, sy. 11, s. 271 vd.

²⁷ Sofuoğlu, Mehmed, *a.g.e.*, s. 284.

²⁸ Cerrahoğlu, İsmail, *a.g.e.*, II, 314.

²⁹ Zehebî, M.Hüseyn, *a.g.e.*, I, 283; Sofuoğlu, Mehmed, *a.g.e.*, s. 320.

³⁰ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, İstanbul 1974, II, 572. Ayrıca bkz. Güneş, Abdülbaki, *Şihabüddin es-Sivasi ve Tefsirinde Takip Ettiği Yöntem*, Y.Y.İ.F.Dergisi, c. 1, sy. 1, s. 179 vd.

lerini desteklemiştir. Ayrıca tefsir, Beydâvî'nin tefsirine ihtiyaç bırakmayacak nitelikleri haizdir.³¹

7. Kadı Beydâvî haşiyesi: Şeyhzâde lakabıyla ünlü Muhyiddin³² Muhammed b. Mustafa el-Kocavî (ö.950/1543)'ye ait olan haşiye, Beydâvî haşiyeleri içinde en fazla tutulandır. Kolayca anlaşılabilcek basit bir üslûba, asıl metnin anlaşılmasını sağlayan açıklayıcı bilgilere sahip oluşu bu konuda etkili olmalıdır.³³

8. Envârü'l-Kur'ân ve esrârü'l-furkân³⁴: Ali el-Kârî (ö.1014/1605) fazla detaya girmeden, kendinden önceki müfessirlerden de istifade ile bu eserini kaleme almıştır. İşârî tefsirden de yararlanan müfessir eserini kısa, sade ve anlaşılır bir üslûpla yazmıştır.³⁵

9. Tefsîru'l-Kur'ân³⁶: İmâmü'l-Hüdâ Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. İbrahim es-Semerkindî (ö.373/983)'ye ait tefsir, orta hacimli bir tefsir olup rivayete dayalı tefsirler gurubundan sayılmıştır.³⁷

10. et-Teysîr fî't-tefsîr: Ebu Hafs³⁸ Necmeddin Ömer b. Muhammed en-Nesefî (ö.537/1142)'ye ait bu eserde ayetlerin genişçe izah edildiği ve tefsirin dört ciltten müteşekkil olduğu belirtilmektedir.³⁹

11. Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl: Ebu'l-Berekât Hâfizuddin Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî (ö.710/1310)'ye ait orta hacimli bir eser olup

³¹ Bilmen, Ömer Nasuhi, *a.g.e.*, II, 657-658.

³² İskilîbî'nin tefsirinde Muhyiddin yerine Şehabeddin ismi sehven yer almış olmalıdır. Bkz. *el-Mevhibe*, s. 4a.

³³ Bilmen, Ömer Nasuhi, *a.g.e.*, II, 643; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, s. 637-638.

³⁴ İskilîbî'nin tefsirinde bu eser "Envârü't-tenzîl" adıyla kaydedilmiştir. Bkz. *el-Mevhibe*, 4a.

³⁵ Bilmen, Ömer Nasuhi, *a.g.e.*, II, 682; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, s. 362.

³⁶ Tefsir "Tefsîru Ebi'l-Leys" olarak da anılmaktadır. Ancak bu eser "Bahru'l-ulûm" adlı tefsirle karıştırılmamalıdır (Sofuoğlu, Mehmed, *a.g.e.*, 283). Zira "Bahru'l-ulûm" adlı tefsir, İmâmü'l-Hüdâ, Ebu'l-Leys es-Semerkindî (ö.373/983)'ye değil, Alaaddin Ali es-Semerkindî (ö.860/1456)'ye ait bir tefsirdir. Bkz. Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, s. 390; Sofuoğlu, Mehmed, *a.g.e.*, s. 375.

³⁷ Bilmen, Ömer Nasuhi, *a.g.e.*, I, 392; Sofuoğlu, Mehmed, *a.g.e.*, s. 283; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, s. 700-701.

³⁸ İskilîbî'nin eserinde lakab olarak "Ebu'l-Mu'in" geçmektedir. Bkz. *El-Mevhibe*, s. 4a, 16a, 18b, 21b, 36b.

³⁹ Bilmen, Ömer Nasuhi, *a.g.e.*, II, 463; Sofuoğlu, Mehmed, *a.g.e.*, s. 374; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, s. 399-400.

Beydâvî tefsirine nisbetle biraz daha detaylı ve açık ifadelidir. Ayrıca mevzu hadislerden ve asılsız tarihi bilgilerden de arındırılmıştır.⁴⁰

12. İbnü't-Tercân/Terrecân el-Erzilcânî tefsiri.⁴¹ İskilibî yararlandığı tefsirler içinde kaydetmese de bunların dışındaki bazı tefsirlerden de yararlanmıştı. Râzî (ö.606/1209),⁴² Kurtubî (ö.671/1273),⁴³ Allâme dediği İbn Kemal Paşa (ö.940/1534),⁴⁴ Kâşânî (ö.1091/1680)⁴⁵ ve Kutebî⁴⁶ tefsirleri bunlar arasındadır. İskilibî bazan tabîinden olanlara da tefsir izafe etmekte⁴⁷, ancak bu sözle onların müstakil tefsirlerine işaret etmekten ziyade sonraki dönem müfessirlerinin eserlerindeki onlara ait tefsir rivayetlerini kast etmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Tefsir kaynakları yanında hadis eserlerinden de yararlanan İskilibî, hadis kaynakları olarak Kütüb-ü sitte'yi⁴⁸ zikreder. İskilibî'nin bu kaynaklardan yararlanması hadisleri doğrudan kitaplardan okuyarak değil, aksine hocasından aldığı icazetle ve belli bir rivayet silsilesi takip ederek gerçekleşir. Altı hadis kitabını okuduğu ve rivayet etmek üzere icazet aldığı hocası ise İskilibî'nin "hocaların hocası", "üstadım", "senedim", "huccetim", "sika", "rabbânî sır",⁴⁹ "zamanın en üstün hadisçisi", "dirayet ve rivayette Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'ın üstadı",⁵⁰ "muhaddislerin hülasâsı", "müfessirlerin kalesi", "dirayet usûlünde imam", "rivayete vusûlde hümmâm", "rivayet ehli-

⁴⁰ Bilmen, Ömer Nasuhi, *a.g.e.*, II, 539; Sofuoğlu, Mehmed, *a.g.e.*, s. 321. Ayrıca bkz. Çetiner, Bedreddin, Ebu'l-Berekât *Abdullah İbn Ahmed en-Nesefî ve Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl Adlı Eseri*, (Basılmamış doktora tezi), Erzurum 1984.

⁴¹ Bu adla bir tefsir kaydına henüz ulaşamadım.

⁴² İskilibî, *a.g.e.*, s. 15a.

⁴³ İskilibî, *a.g.e.*, s. 48a.

⁴⁴ İskilibî, *a.g.e.*, s. 16a.

⁴⁵ İskilibî, *a.g.e.*, s. 16a.

⁴⁶ İskilibî, *a.g.e.*, s. 18b. Kuteybe'ye nispetle Kutebî adını alan bu müfessirden maksat İbn Kuteybe (ö.276/889)'dir. Bkz. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Beyrut 1978, s. 115; İbnü'l-Esir, *el-Libâb*, Beyrut 1994, III, 15; İbn Hallikân, *Vefeyât*, Beyrut 1978, III, 42-44. İbn Kuteybe'nin tefsirle ilgili eserleri arasında Garîbu'l-Kur'an, Müşkilü'l-Kur'an ve Ma'ânî'l-Kur'an adlı eserler bulunmaktadır. Bkz. Bilmen, Ömer Nasuhi, *a.g.e.*, I, 351.

⁴⁷ Dahbâk, Atâ, Mukâtîl, Kelbî onlardan birkaçıdır. Bkz. İskilibî, *a.g.e.*, s. 22b.

⁴⁸ Altı kitap sahiplerini sırasıyla Müslim, Ebû Davud, Tirmizî, Nesâî, İbn-i Mâce ve Buhârî olarak zikreder. Bkz. İskilibî, *a.g.e.*, s. 4a,b, 5a,b, 6a.

⁴⁹ İskilibî, *a.g.e.*, s. 4a.

⁵⁰ İskilibî, *a.g.e.*, s. 5b.

nin dayanağı”,⁵¹ “veliliği ve kerameti zahir”, “bedendeki ruh”⁵² gibi birçok sıfatla nitelediği Himmetzâde Muhammed b. Hasan eş-Şâmî (ö.1175/1761)’dir. İskilîbî, altı hadis kitabının sahiplerine ulaşan her bir rivayet zincirini başta icazet aldığı hocası Himmetzâde olmak üzere ayrı ayrı kaydeder. Kendisi bütün bu altı kitabı aynı hocadan okuyup icazet almışsa da hocasının altı hadis kitabını çoğunlukla farklı kişilerden aldığı dikkat çekmektedir.⁵³

Hadis kaynakları olarak esas aldığı kitapları Kütüb-ü sitte olarak belirtse de İskilîbî’nin bu eserler dışında Ebû Ya’lâ (ö.276/889),⁵⁴ Malik b. Enes (ö.179/795),⁵⁵ Ahmed b. Hanbel (ö.241/855),⁵⁶ Beyhakî (ö.488/1066),⁵⁷ İbn Hibbân (ö.354/965),⁵⁸ Hâkim (ö.405/1014),⁵⁹ Taberânî (ö.360/971),⁶⁰ Bezzâr (ö.292/905),⁶¹ İsbahânî⁶² ve İbn-i Ebi’d-Dünya (ö.281/894)⁶³ gibi muhaddislerin eserlerinden de rivayetler aktardığını görmekteyiz. Yalnızca hadis kitaplarından değil, İskilîbî bazan Hayâtü’l-Kulûb⁶⁴ gibi tasavvufia ilgili eserlerden de hadis rivayetleri naklettiği olmuştur.⁶⁵

Müfessir İskilîbî Hz. Peygamber (s.a.v.)’in kendisine yalan isnadına karşı sarfettiği tehdit yüklü söze muhatap olmamak için titizlikle davrandığını ihsas etmiş, sözünü ettiği ve eserine kaynak teşkil eden kitapların dışında nakilde bulunduğu durumlarda rivayete mesned teşkil eden kitap ya da kişi-

⁵¹ İskilîbî, *a.g.e.*, s. 6a.

⁵² İskilîbî, *a.g.e.*, s. 4a.

⁵³ İskilîbî, *a.g.e.*, s. 4a,b, 5a,b, 6a.

⁵⁴ İskilîbî, *a.g.e.*, s. 44b, 45b, 51a, 74a.

⁵⁵ İskilîbî, *a.g.e.*, s. 44b.

⁵⁶ İskilîbî, *a.g.e.*, s. 44b, 45a,b, 47a,b, 48b, 49a, 59a, 66b, 67b, 72a, 85a.

⁵⁷ İskilîbî, *a.g.e.*, s. 18a,b, 19b, 45a,b, 47b, 49b, 50a, 51a, 59b, 61a, 62a, 63b, 66b, 67b, 69a, 70b, 75b, 78a.

⁵⁸ İskilîbî, *a.g.e.*, s. 24a, 28b, 52a, 59a, 63b, 68a, 75a, 78b.

⁵⁹ İskilîbî, *a.g.e.*, s. 45a,b, 46a,b, 47b, 48b, 56a, 62a, 82b.

⁶⁰ İskilîbî, *a.g.e.*, s. 45a, 46b, 48b, 51a, 55a, 57b, 59a,b, 62a, 67b, 68a, 69a, 70b, 73a, 74a, 75a, 85a.

⁶¹ İskilîbî, *a.g.e.*, s. 44b, 49a, 59a, 66b, 68a, 70b, 74a, 82b.

⁶² İskilîbî, *a.g.e.*, s. 18a, 19a,b.

⁶³ İskilîbî, *a.g.e.*, s. 19a, 46a,b, 48a, 56a, 57b, 60b, 61a, 63b, 66b, 67a,b, 68a,b, 69a, 70a,b, 71b, 72a.

⁶⁴ Tam adı “Hayâtü’l-Kulûb fi keyfiyeti’l-vusûl ile’l-mahbûb” olan eser, İmâdüddin Muhammed b. Hasan el-İsnevî’ye aittir.

⁶⁵ İskilîbî, *a.g.e.*, s. 19b, 20a, 24a, 51a, 53b.

nin ismini mutlaka verdiğini ve eserini bu şekilde oluşturduğunu belirtmiştir. Ancak çoğu zaman İskilibî gerçekten rivayetin kaynağına atıfta bulunmakla birlikte zaman zaman da sadece “ruviye=rivayet edilir ki” kalıbını kullanmış ve kaynak ismi vermemiştir. Kaynak ismi vermediği durumlarda ise kimi zaman ravi ismini zikretmiş, kimi zaman da etmemiştir.⁶⁶

Kitabını gizli bir hazine olarak niteleyen İskilibî, bu hazinedeki cevherlerden yararlanmanın şartının kitabı başından sonuna kadar mütalaa etmek olduğunu hatırlatır. Müellif ayrıca kitabın tamamını okuyup gereği ile amel edenlere Kütüb-ü sitte’yi rivayet izni vermektedir. Ancak o, buna mukabil senette isminin anılmasını ve kendisine dua edilmesini rica etmekte, kendisi de bu kişilere hayır duada bulunmaktadır.⁶⁷

İskilibî hamdele ile başladığı tefsirine besmelenin tefsiri ile devam eder. Besmele’de geçen isim kelimesinden hareketle klasik literatürde de sıkça tartışılan isim-müsemma arasındaki ilişkiye, birbirinin aynı mı gayrı mı olduğu meselesine temas eder. Konuyla ilgili görüşleri ortaya koyduktan sonra kendi yorumunu öz bir biçimde ortaya koyar.⁶⁸ Besmele’nin tefsirinde de görüleceği üzere İskilibî, harflerin anlamı, gramatik yapısı ve fonksiyonuyla ilgili tahliller yaptığı gibi kelimenin diğer unsurlarını oluşturan isim ve fiillerle ilgili de etimolojik açıklamalar yapar. Nitekim Besmele’deki “isim” kelimesini lügat ve iştikak yönünden incelerken, “Allah” ve “ilah” lafzını tahlil ederken bu durum bariz bir surette görülür.⁶⁹

Gramatik tahlillerinde Arapça gramer yorumunda iki önemli damarı temsil eden Basra ve Kûfe ekolünün görüşlerini ön plana çıkarır, görüşleri özetle verdikten sonra sonra tercihini Basra ekolünden yana kullanır. Burada da görüldüğü gibi mevcut görüşleri özetleme özelliği tefsirde daima dikkat çekmektedir.⁷⁰ Özetlemenin daha ziyade Türk ilim muhitlerinde yaygın olan ekoller çerçevesinde cereyan ettiği gözlemlenmektedir. Zira Arapça grame-

⁶⁶ İskilibî, *a.g.e.*, s. 50a, 54a, 66a, 71b, 76b, 81b, 85a.

⁶⁷ İskilibî, *a.g.e.*, s. 7b.

⁶⁸ İskilibî, *a.g.e.*, s. 8b, 9a. Mesela, eğer isim ile Za’ın aynı kast edilirse isim müsemmanın aynıdır; yok eğer isim ile ismi oluşturan lafız kast edilirse o zaman isim müsemmanın gayrıdır, der. Bkz. *a.g.e.*, 9b.

⁶⁹ İskilibî, *a.g.e.*, s. 9b, 10a,b, 11a,b.

⁷⁰ İskilibî, *a.g.e.*, s. 9b, 10a.

rinde Basra ve Kûfe ekolleri yanında Bağdat, Endülüs ve Mısır dil mekteplerinden de bahsetmek mümkündür.⁷¹

İskilibî, isim ve sıfatların Allah'ın zatıyla olan ilişkisini de yorumlar, bu noktada yine tenzih düşüncesinin öne çıktığı görülür.⁷² Kıraatlara atıfta bulunması da her zaman tefsirde görülebilecek türden bir faaliyettir.⁷³ Gereken yerlerde fikhî yorumlara giren müellif, öncelikle mezhep görüşlerini ortaya koyar, ancak ana eksen bu coğrafyanın hakim mezhebi Hanefîlik oluşturur. Bu nedënle sonuçta tercihin Hanefî mezhebinden yana yapar. Nitekim besmele'nin Fatiha'dan bir ayet mi, değil mi, tartışmalarında da bu durum açıkça görülebilir.⁷⁴

Besmele tefsirinden sonra Zilzâl sûresinden başlamak üzere kısa sûrelerin tefsirine geçer. Sûrelerin başında belki de Beydâvî tefsirinden mülhem olarak her bir sûre ile ilgili teşvik edici bir rivayet zikreder.⁷⁵ Bu noktada bazı araştırmacılar tarafından Beydâvî'ye yöneltilen ve sûrelerin faziletine dair sûre sonlarında mevzu hadise yer verdiği şeklindeki eleştiri⁷⁶ aynıyla İskilibî'ye de yöneltilebilir. Zira sûrelerin faziletine dair Beydâvî'de zikredilen rivayetlerin⁷⁷ aynen İskilibî'de de yer aldığı⁷⁸ görülür. ⁷⁹ Aradaki fark, Beydâvî'de rivayetler sûre sonlarında ve doğrudan Hz. Peygamber'e isnad edilirken, İskilibî'de rivayetlerin tamamının -kaynak zikredilmeden- sûrelerin başında zikredilmesi ve Übey b. Ka'b'a dayandırılmasıdır. Bu durum, İskilibî'nin eserin mukaddimesinde hadis konusunda gösterdiği hassasiyetle çelişmektedir.

İskilibî bunun yanında her sûre başında sûrenin Mekkî ya da Medenî oluşu, ayet, kelime ve harf sayısına dair bilgi verir. Ayrıca tefsir ettiği sûrenin

⁷¹ Şevki Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye, Dımaşk*, s. 245, 288, 327.

⁷² İskilibî, *a.g.e.*, s. 12a.

⁷³ İskilibî, *a.g.e.*, s. 13a.

⁷⁴ İskilibî, *a.g.e.*, s. 13a,b. Ayrıca bkz. *a.g.e.*, s. 40a,b, 41a-42b.

⁷⁵ İskilibî, *a.g.e.*, s. 13b, 21b, 26b, 29b, 34a, 83a.

⁷⁶ Zehebi, M.Hüseyn, *a.g.e.*, I, 283; Sofuoğlu, Mehmed, *a.g.e.*, s. 320.

⁷⁷ Beydâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, Mısır 1968, II, 572, 573, 574, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584.

⁷⁸ İskilibî, *a.g.e.*, s. 129b, 132b, 544b, 597a, 600a, 603a, 609b, 613a, 619a.

⁷⁹ Ancak Zilzâl, Asr ve İhlas sûrelerini bunun dışında tutmak gerekir. Bkz. Beydâvî, *a.g.e.*, II, 571, 575, 583.

önceki sûre ile olan ortak irtibat noktasına işaret ederek iki sûre arasındaki münasebeti tespiti çalışır.⁸⁰

Sûreleri tefsir ederken ayetleri bir bütün olarak değil de parça parça ele alan müfessir İskilibî, her bir ayeti oluşturan unsurlara hem dilsel yapı hem de anlam açısından yaklaşır. Dilsel yapıya dair açıklamalarında yapı ile mana arasındaki sıkı ilişki dolayısıyla gereken her türlü dilsel tahlile başvurur. Bu noktada kelimenin en küçük birimi harf ve edatlar ile diğer birimleri olan isim ve fiillerin gramatik yapısı araştırılır. Gramatik yapıyla eş zamanlı olarak bu yapının ifa ettiği fonksiyon ve anlama olan etkisi de pratik olarak gösterilir.⁸¹ Gramatik tahlillerde genellikle tek görüşle yetinilmeyip diğer görüşlere de değinilir. Ancak alternatif görüşler içinde Basra ve Kûfe dil ekollerine ismen atıfta bulunulması dikkat çekicidir.⁸² Biraz önce de belirtildiği gibi İskilibî bu iki ekol arasında tercih yaptığında bunun Basralılar lehinde olduğu dikkatlerden kaçmamaktadır.⁸³ İskilibî gerekli gördüğü yerlerde kelimenin kökenine iner ve etimolojik tahlil yapar. Kıyameti ifade eden “kâri’a” kelimesinin “çok şiddetli bir vuruş” anlamına gelen “kar” kökünden geldiğini ve “çok şiddetli bir sesin” vucuda geleceği kıyamet gününe de bu sebeple “kâri’a” dendiğini ifade etmiştir.⁸⁴ Etimolojik tahlilde bazan dilcilerle sahabe ya da tabiîn müfessirlerinden aktarılan rivayetlere dayanan İskilibî, bu noktada nakledilen farklı görüşler arasında tercihte bulunur ve bu tercihini bağlamı önceleyen akli izahlarla destekler.⁸⁵

Ayetlerin tefsirinde zaman zaman belâğatın inceliklerine temas eden müfessir, bazan bu incelikleri ayetin manasının tayininde kullanır, bazan da ayetteki edebî sanatı belâğata özgü istilahlarla karşılar. İzmâr gereken yerde izhârın tefhîm ifade etmesi,⁸⁶ başka bir ifadeyle zamir yerine ism-i zâhîrin kullanılmasının vurguyu artırması,⁸⁷ müsnedün ileyh’in marife olması gereken yerde herkesçe bilindiği için marifeliğe ihtiyaç duymaması,⁸⁸ zarûret

⁸⁰ Örnek olarak bkz. İskilibî, *a.g.e.*, s. 13b, 21b, 22a, 26b, 29b, 34b, 83a.

⁸¹ İskilibî, *a.g.e.*, s. 13b, 22a, 27a, 76b, 86a, 105b, 106a.

⁸² İskilibî, *a.g.e.*, s. 22a, 27a, 83b.

⁸³ İskilibî, *a.g.e.*, s. 83b.

⁸⁴ İskilibî, *a.g.e.*, s. 26b.

⁸⁵ İskilibî, *a.g.e.*, s. 22a.

⁸⁶ İskilibî, *a.g.e.*, s. 16b.

⁸⁷ İskilibî, *a.g.e.*, s. 26b, 27a.

⁸⁸ İskilibî, *a.g.e.*, s. 83a.

olmadıkça hakiki manadan mecâzi manaya gidilemeyeceği,⁸⁹ istiâre-i tahkikiyye-i terşihîyye⁹⁰ ve tahyîliyye⁹¹ gibi konu ve kavramlar müfessirin belâgat inceliklerinden yararlandığını göstermektedir.

Sûreleri tefsir ederken nüzûl sebebine de temas eden⁹² İskilibî, nüzûl sebebini bazan ayetin manasını açıklamak gayesiyle zikreder,⁹³ bazan da ayetle ilgili görüşlerden birini tercih sadedinde kullanır.⁹⁴ Nüzûl rivayetlerini kimi zaman doğrudan zikreder, kimi zaman tabîîn müfessirlerinden naklederek kaydeder, kimi zaman da daha sonraki herhangi bir müfessirden aktararak verir.⁹⁵ Nüzûl sebeplerinin genel anlamı daraltmayacağını bildiren İskilibî, bu tespiti Mücâhid'in "vürûd sebebi hususî de olsa hükmün genel olacağı"na dair vurgusu bağlamında yapar.⁹⁶ Ancak tefsirde Mekke'de indirildiği bildirilen Âdiyât sûresinin⁹⁷ nüzûl sebebi olarak Medine'de yaşanan bir olayın verilmesi⁹⁸ telifi kâbil görünmemektedir.

Ayetlerdeki faklı kıraatlere de işaret eden İskilibî, genellikle kıraatleri sahibine isnad etmeden aktarır.⁹⁹

İskilibî'nin tefsirinde ayetle yorum içiçedir. Bir ayetin parçaları arasına yorum iştirilmiştir. Diğer klasik tefsirlerde sürdürülen bir gelenek burada da aynen görülür. İskilibî'nin yorumlarında ilgili diğer ayetlerden de yararlanma ve onları da yorum içerisinde kullanma söz konusudur.¹⁰⁰ Yorumlarında ayetler yanında sıkça sahabe ve tabîînden müfessirlerin görüşlerine başvurur,¹⁰¹ ancak kimi zaman birbirinden farklı olan bu yorumlardan birini tercih eder.¹⁰²

⁸⁹ İskilibî, *a.g.e.*, s. 22b.

⁹⁰ İskilibî, *a.g.e.*, s. 28a.

⁹¹ İskilibî, *a.g.e.*, s. 28b.

⁹² İskilibî, *a.g.e.*, s. 16a,b, 35a,b.

⁹³ İskilibî, *a.g.e.*, s. 30a,b.

⁹⁴ İskilibî, *a.g.e.*, s. 22b.

⁹⁵ İskilibî, *a.g.e.*, s. 16a,b, 22b, 30a,b, 35a,b.

⁹⁶ İskilibî, *a.g.e.*, s. 106a.

⁹⁷ İskilibî, *a.g.e.*, s. 21b.

⁹⁸ İskilibî, *a.g.e.*, s. 22b.

⁹⁹ İskilibî, *a.g.e.*, s. 13a, 19a, 25a, 26a.

¹⁰⁰ İskilibî, *a.g.e.*, s. 14a, 17a, 18b, 19a.

¹⁰¹ İskilibî, *a.g.e.*, s. 14a, 22b, 33b, 34b, 35a, 83b.

¹⁰² İskilibî, *a.g.e.*, s. 14b, 22b.

Yeri geldikçe mezheplerin görüşlerine de temas eden İskilîbî, itikadî konularda Matürîdîliği, fıkhîta ise Hanefî mezhebini tercih etmiştir. Ancak genel itibarıyla Ehl-i sünnet çizgisini savunan¹⁰³ müfessir, Ehl-i sünnet dışı anlayışları acımasızca eleştirmiştir. Bu eleştirilerden en fazla nasibini alan akım ise tahmin edilebileceği gibi Mu'tezile olmuştur. O kadar ki İskilîbî Mu'tezilenin ileri sürdüğü görüşlerin küfrü gerektirdiğine dahi kâil olabilmıştır.¹⁰⁴ Bu hükme varırken Mu'tezilenin de benimsediği bazı usûl kaidelerini onların aleyhine delil olarak kullandığı görülmektedir.¹⁰⁵ Bununla kalmayıp ayrıca onlara beddua da etmiştir¹⁰⁶ ki bir alimin böyle bir tavır sergilemesini tasvip etmek mümkün değildir.

İskilîbî'nin sert eleştirilerinden nasibini alan bir başka mezhep ise Cebriyye olmuştur. Cebriyye'yi ehl-i dalâlet kabul eden müfessir, onların cüz'î iradeyi hiçe sayan görüşlerinin bâtlı ve "açık küfür" olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁷ Bu gibi mezheplere yönelik geliştirdiği hassasiyet nedeniyledir ki İskilîbî, eleştiri yönelttiği itikadî mezheplerin görüşleriyle paralel görüş ileri sürmeme noktasında aşırı duyarlılık sergilemiştir.¹⁰⁸

İskilîbî ayetleri yorumlarken sadece Ehl-i sünnet ve Mu'tezile arasında değil, Ehl-i sünnetin iki kolunu temsil eden Eş'arî ve Matürîdî ekolleri arasında farklı bakış açılarının görüldüğü ayetlerde her iki ekolün görüş ve yaklaşımlarını da tartışır. Nitekim Asr sûresin üçüncü ayetinde "iman edip salih amel işleyenler..." kısmında iman konusunu her iki ekol açısından ele alır. Burada uzun uzadıya iman konusunu işler. Mutlak imanın Mütakellimîn'e göre tanımını, aklın ve naklen vacip oluşu ve Ebû Hanîfe'nin iman konusundaki görüşünü aktarır.¹⁰⁹

İman konusunu ele alırken ayrıca âkil ve mümeyyiz çocuğun Allah'ı bilmesinin vacip oluşu; aklın, imanın ve şükrün güzelliği ile küfrün çirkinliğini kavrama noktasında Mu'tezile ile Ehl-i sünnet arasındaki görüş ayrılığına temas eder ve Mu'tezile'nin görüşünün şirk havası taşıdığını belirtir.¹¹⁰

¹⁰³ İskilîbî, *a.g.e.*, s. 21b.

¹⁰⁴ İskilîbî, *a.g.e.*, s. 23b.

¹⁰⁵ İskilîbî, *a.g.e.*, s. 23b.

¹⁰⁶ İskilîbî, *a.g.e.*, s. 28b.

¹⁰⁷ İskilîbî, *a.g.e.*, s. 15b, 97b.

¹⁰⁸ İskilîbî, *a.g.e.*, s. 15a.

¹⁰⁹ İskilîbî, *a.g.e.*, s. 36b, 37a.

¹¹⁰ İskilîbî, *a.g.e.*, s. 38b.

İman konusunu incelerken önce blok olarak Ehl-i sünnetle diğerleri¹¹¹ arasındaki görüş ayrılığına, sonra da Matüridî ve Eş'arî'lerin görüşlerine değinir.¹¹²

İskilibî aynı yerde iman-amel ilişkisini işlerken bu konuda Hanefî ve Şafîîler arasındaki görüş ayrılıklarını "büyük/geniş bir rahmet" olarak niteler. Bununla birlikte Hanefî mezhebine tarafgirliğini saklamaz ve Şafîîler'e konu ile ilgili sekiz noktadan cevap verir.¹¹³

Müfessir İskilibî'nin tefsirinde dikkat çeken bir yön de ayetlerin tefsiriyle doğrudan irtibatlı olmayan konulara girerek ayetin yorumu sadedinden uzaklaşması ve tefsirin hacmini genişletmesidir. Nitekim Asr sûresinin tefsirinde Cennet ve Cehennemle ilgili rivayet ve konulara girmesi bunun çok açık örneğini oluşturur. Öncelikle diğer müfessirlerden aktarımda bulunmak sûretiyle konuya yaklaşan İskilibî, onların konuyla ilgili gördükleri ayetleri yorumlarıyla birlikte aktarır.¹¹⁴ İki gruptan, önce cehennemliklerin durumunu söz konusu eden İskilibî, bu meyanda Cehennem'de insanın uzuvlarının durumu, cehennemliklerin cezalarının farklı oluşu ve tanınmaları gibi konuları ilgili rivayetler ışığında ele alıp inceler.¹¹⁵ Ardından cennetlikleri, diğer bir ifadeyle müminlerin ahiretteki durumunu tasvir etmeye başlar. Bir tefsire göre hayli uzunca bir yer tutan araştırmasında¹¹⁶ İskilibî, şu konulara temas etmiştir: Cennetin sayısı, kapı sayısı, cennetliklerin sınıfları, görevliler, görevli sayısının ve Cennet'in genişliğinin bildirilmeyişinin sebebi, Cennet'e ilk girenler, Cennet'teki kadınların özellik ve güzellikleri, huriler, Cennet ehlinin şemâîli, yaşı vs., Cennet'e en son girenler, en son girenlere verilecek nimet ve imkanlar, Sıratın nasıl geçileceği, hizmetçilerin sayısı, Cennet'in dereceleri ve odaları, Cennet'in yapısı, toprağı, taşı, Cennet'te otağlar, odalar, takvanın mertebeleri, Cennet'teki nehirler, ağaç ve meyveleri, yiyecek ve içecekleri, Cennet'teki kadınların özellikleri, şarkı söylemeleri, Cennet'in çarşı ve pazarı,

¹¹¹ İlginçtir ki, müfessirimiz, Ehl-i sünnet karşısına konuşturduğu blok arasında Mu'tezile, Müşebbihe, Hâriciler ve Râfızileri zikretmesine rağmen -anlaşılmaz bir biçimde- Şia'ya yer vermemiştir. Bkz. *a.g.e.*, 21b, 38b, 39a,b, 97b.

¹¹² İskilibî, *a.g.e.*, s. 39b, 40a.

¹¹³ İskilibî, *a.g.e.*, s. 40a,b, 41a, 42b.

¹¹⁴ İskilibî, *a.g.e.*, s. 44a, 47a,b, 48a,b.

¹¹⁵ İskilibî, *a.g.e.*, s. 49a, 53b, 49a,b.

¹¹⁶ İskilibî, *a.g.e.*, s. 51b-74b.

ziyaretleşmeleri, binekleri, Rablerini ziyaretleri, Cennet ve Cehennemliklerin orada ebedi kalışı.

İskilîbî'nin eserinde bunca uzun konuları¹¹⁷ istitrad kabilinden incelemekle esasen ilgili ayetin çerçevesinden uzaklaştığı açıktır. Ancak tefsirin ayrıca vaaz ve irşad için bir platform olarak düşünülmesi durumunda bu bilgilerin teşvik ve uyarı amaçlı olarak kullanılması pekala mümkündür. Kaldı ki müfessirimizin Fatih ve Süleymaniye camilerinde hitab edecek derecede iyi bir vâiz olduğunu ve tefsirinde vâizlik alışkanlığının etkisinden kurtulmadığını unutmamak gerekir. Nitekim ayet ve hadisleri zikrettikten sonra onlardan dersler çıkarması, kimi zaman sûre içinde kimi zaman da sûre sonlarında olmak üzere dua etmesi¹¹⁸ bu etkinin bir ürünü olsa gerektir. Belki de o, vaazlarında kullandığı malzemeyi tefsir haline getirmiştir. İskilîbî'nin tefsirinde Kureyş sûresi ile Mâ'ûn sûresi arasına 411 varak tutan on altı fasıllık uzun bir kısmı vaaz maksadıyla dercettiğini belirtmesi¹¹⁹ de bu ihtimali desteklemektedir.

İskilîbî'nin tefsirinin genel itibarıyla daha önce de işaret edilen hadis ve tefsir kitaplarından aktarılan ve çoğu sahabe, tabiîn ve etbâu't-tâbiîne isnad edilen rivayet ve yorumlar ile müfessirin gerek bu rivayet malzemesine ve gerekse dil ve ayet bilgisine dayalı kendi yorumlarından oluştuğunu söylemek mümkündür. Bu noktada müfessirin -kullanılan malzemenin sıhhat durumundan sarf-ı nazar ederek- mutlak sûrette bir dayanağı olmasına genellikle özen gösterdiğini hem kendi beyanlarından¹²⁰ hem de tefsirinden bizzat gözlemlemek mümkündür. Diğer taraftan İskilîbî'nin her ne şekilde olursa olsun kullandığı rivayet malzemesine yönelik bir değerlendirme müstakil bir araştırmayı gerektirdiği için esasen bu çalışmanın sınırlarını aşacak genişliktedir. Ancak bu konuda bazı genel tespitler yapılabilir. Nitekim tefsirin ilk 85 varaklık kısmını esas alarak yaptığımız değerlendirmede aşağıdaki sonuçlara ulaşılmış bulunuyoruz.

¹¹⁷ Diğer bazı örnekler için bkz. İskilîbî, *a.g.e.*, s. 32b, 33a, 83b-87a, 87a-91a, 91a-104a, 108a-110a.

¹¹⁸ İskilîbî, *a.g.e.*, s. 21b, 29b, 83a, 75b.

¹¹⁹ İskilîbî, *a.g.e.*, s. 134a.

¹²⁰ İskilîbî, *a.g.e.*, s. 6b.

İskilibî tefsirlerini kaynakları arasında saydığı on iki müfessirden Beğavî'ye on yedi kez,¹²¹ Vâhidî'ye iki kez,¹²² Beydâvî'ye dört kez,¹²³ Şehâbeddin es-Sîvâsî'ye iki kez,¹²⁴ Ebu'l-Leys es-Semerkindî'ye bir kez,¹²⁵ Ebû Hafs Necmeddin Ömer en-Nesevî'ye dört kez¹²⁶ atıfta bulunmuş, ancak müfessir Kevâşî'ye, Ebussuûd el-İmadî'ye, Şemseddin el-Kocavî'ye, Aliyyulkârî'ye, Ebu'l-Berekât Hâfızuddin en-Nesevî'ye ve İbnü't-Tercân el-Erzincânî'ye bir kez bile atıfta bulunmamıştır. Bu on iki müfessir dışında bulunan Râzî,¹²⁷ Kurtubî,¹²⁸ İbni Kemal Paşa,¹²⁹ Kutebî¹³⁰ ve Kâşânî¹³¹ye ise birer kez atıf yapmıştır.

Hadis kaynakları arasında saydığı eser sahiplerinden Buharî'ye yirmi beş kez,¹³² Müslim'e yirmi yedi kez,¹³³ Tirmizî'ye otuz kez,¹³⁴ Ebû Davud'a üç kez,¹³⁵ İbn Mâce'ye dokuz kez,¹³⁶ diğer hadisçilerden Ebû Ya'lâ'ya altı kez,¹³⁷ Malik b. Enes'e bir kez,¹³⁸ Ahmed b. Hanbel'e on yedi kez,¹³⁹ Beyhakî'ye yirmi kez,¹⁴⁰ İbn Hibbân'a sekiz kez,¹⁴¹ Hâkim'e dokuz kez,¹⁴² Taberânî'ye

- ¹²¹ İskilibî, *a.g.e.*, s. 18b, 20a, 27b, 28a, 30a, 32a,a, 34a,b, 38a, 43b, 47b, 53a, 76a, 77a, 84b,b.
- ¹²² İskilibî, *a.g.e.*, s. 18b, 28b.
- ¹²³ İskilibî, *a.g.e.*, s. 21b, 47b, 62a, 76a.
- ¹²⁴ İskilibî, *a.g.e.*, s. 34a, 47b.
- ¹²⁵ İskilibî, *a.g.e.*, s. 16b.
- ¹²⁶ İskilibî, *a.g.e.*, s. 16b, 18b, 21b, 36b.
- ¹²⁷ İskilibî, *a.g.e.*, s. 15a.
- ¹²⁸ İskilibî, *a.g.e.*, s. 48a.
- ¹²⁹ İskilibî, *a.g.e.*, s. 16a.
- ¹³⁰ İskilibî, *a.g.e.*, s. 18b.
- ¹³¹ İskilibî, *a.g.e.*, s. 16a.
- ¹³² İskilibî, *a.g.e.*, s. 24b, 25a,b, 34a, 44b, 45a, 48a, 49a, 53a,b,b, 59a,a, 60b, 63b,b, 67b, 72b, 74a, 75a,a, 79b, 8a,b, 82b.
- ¹³³ İskilibî, *a.g.e.*, s. 24b, 25a,b, 44b, 45a,b,b, 48a, 49a,a, 53b,b, 54a, 59a, 60b, 63b, 67a,b, 69b,b, 72b, 73a,b, 74a, 75a, 79b, 80a.
- ¹³⁴ İskilibî, *a.g.e.*, 19a, 26a, 44b, 45b,b, 47a,b,b, 48b,b, 53a,b,b, 57b, 59a,a, 60b, 63b,b, 64a, 68a, 69a, 70a, 71a, 72a, 73a,b, 75a,a,a.
- ¹³⁵ İskilibî, *a.g.e.*, 75a,a, 85a.
- ¹³⁶ İskilibî, *a.g.e.*, s. 19b, 45a, 51a,a, 63b, 73a, 74a, 75b, 80a.
- ¹³⁷ İskilibî, *a.g.e.*, s. 44b,b, 45b,b, 51a, 74a.
- ¹³⁸ İskilibî, *a.g.e.*, s. 44b.
- ¹³⁹ İskilibî, *a.g.e.*, s. 44b,b, 45a,b,b,b, 47a,b, 48b, 49a, 59a, 66b,b, 67b, 72a, 85a.
- ¹⁴⁰ İskilibî, *a.g.e.*, 18a, 19b, 45a,a,b, 47b, 49b, 50a, 51a, 59b, 61a, 62a, 63b, 66b, 67b, 69a,a, 70b, 75b, 78a.

yirmi dokuz kez,¹⁴³ Bezzâr'a dokuz kez,¹⁴⁴ İsbahânî'ye dört kez,¹⁴⁵ ve İbn-i Ebî'd-Dünya'ya tam otuz iki kez¹⁴⁶ atıfta bulunmuştur. Dikkat edilirse müfessir İskilibî, İbn-i Ebî'd-dünya gibi bir hadisçiden Altı hadis kitabı sahiplerine nisbetle daha fazla ve Taberânî gibi bir muhaddisten Buhari ve Müslim'e nisbetle daha çok hadis rivayet etmiştir. Yanısıra, Nesâî'den hiç hadis rivayetinde bulunmazken Hâkim ve Bezzâr'dan dokuz hadis rivayet etmesi müfessirimizin tefsirinde kullandığı rivayetler hakkında belli bir fikir verir niteliktedir.

Diğer taraftan İskilibî'nin tefsirinin sözü edilen kısmında rivayetleri yer alan sahabe ve tabiîne baktığımızda en çok rivayetin Ebû Hureyre (42 kez),¹⁴⁷ Abdullah b. Abbâs (29 kez),¹⁴⁸ Enes b. Mâlik (24 kez),¹⁴⁹ Ebu Sa'îd el-Hudrî (19 kez),¹⁵⁰ Abdullah b. Ömer (12 kez),¹⁵¹ Abdullah b. Mes'ûd (11 kez),¹⁵² Hz. Ali (9 kez),¹⁵³ Übey b. Ka'b (8 kez),¹⁵⁴ Hz. Aişe (6 kez),¹⁵⁵ Ebû Ümâme el-Bâhilî (6 kez),¹⁵⁶ Abdullah b. Amr b. Âs (4 kez),¹⁵⁷ Ebû Eyyûb el-

¹⁴¹ İskilibî, *ag.e.*, s. 24a, 28b, 52a, 59a, 63b, 68a, 75a, 78b.

¹⁴² İskilibî, *ag.e.*, s. 45a,b, 46a,b, 47b, 48b, 56a, 62a, 82b.

¹⁴³ İskilibî, *ag.e.*, s. 45a,a,a, 46b, 48b, 51a, 55a, 57b, 59a,a,a,b, 62a,a, 67b, 68a,a, 69a,a,a, 70b, 73a, 74a, 75a, 78a,a,a, 80a, 85a.

¹⁴⁴ İskilibî, *ag.e.*, s. 44b, 49a, 59a,a, 66b, 68a, 70b, 74a, 82b.

¹⁴⁵ İskilibî, *ag.e.*, s. 18a, 19a,b,b.

¹⁴⁶ İskilibî, *ag.e.*, s. 19a, 46a,b, 48a, 56a, 57b, 60b, 61a, 63b, 66b, 67a,a,a,a,b,b, 68a,a,b,b,b, 69a, 70a,a,b,b, 71b, 72a.

¹⁴⁷ İskilibî, *ag.e.*, s. 13b, 16b, 18b, 19a, 24a,b, 31b, 32a, 33b, 34a, 43a, 44a,b,b,b, 45a,b, 47b, 48a,b,b, 51b, 52b, 53a,b, 57b, 59a,a,a, 62a, 63b, 66b, 67a,b, 72a, 73b,b, 75a,b, 78a, 82b, 83b.

¹⁴⁸ İskilibî, *ag.e.*, s. 13b, 14b, 20a,b, 22a, 23b, 28a,a,b, 33b,b, 34a, 45a, 49a,a, 51a, 57a, 59b, 60b, 65a, 66a, 67a, 68a,b, 73a, 76a, 78a, 80a, 82b.

¹⁴⁹ İskilibî, *ag.e.*, s. 17a, 18a, 24a,b, 30a, 44b, 51a, 53a,a,b, 57b, 63b,b, 67b, 68b,b, 69a,b, 70a,a,b, 74a, 78a.

¹⁵⁰ İskilibî, *ag.e.*, s. 45a,b, 46b, 49a, 51b, 52b, 53b, 57b, 58b, 59a, 63b, 66a, 67b, 68a, 73b, 78a, 82b, 83b, 84a.

¹⁵¹ İskilibî, *ag.e.*, s. 15a, 18b, 44b, 45b, 48b,b, 62a, 63a, 72a, 74a, 75a, 79b.

¹⁵² İskilibî, *ag.e.*, s. 15a, 19b, 22a, 45a, 54b, 55a,a, 66b, 67a, 68a, 85a.

¹⁵³ İskilibî, *ag.e.*, s. 22a, 34a, 45a, 52a, 53a, 70a,b, 76a.

¹⁵⁴ İskilibî, *ag.e.*, s. 13b, 16a, 21a,b, 26b, 77a, 82b, 83a.

¹⁵⁵ İskilibî, *ag.e.*, s. 21a, 34a,a, 56b, 77b, 80a.

¹⁵⁶ İskilibî, *ag.e.*, s. 47b, 66b, 67a, 68a, 69a, 82b.

¹⁵⁷ İskilibî, *ag.e.*, s. 20a, 46a, 48a, 51a.

Ensarı (3 kez),¹⁵⁸ Hz. Ömer (3 kez),¹⁵⁹ Ebû Musâ el-Eş'arî (3 kez),¹⁶⁰ Hasan Basrî (11 kez),¹⁶¹ Mücâhid (10 kez),¹⁶² Katâde (9 kez),¹⁶³ Mukâtil (5 kez),¹⁶⁴ Kelbî (4 kez),¹⁶⁵ 'Atâ (3 kez),¹⁶⁶ Muhammed b. Ka'b (3 kez)¹⁶⁷ dan geldiği görülmektedir.

Diğer taraftan sahabe, tabîî ve etbâ'u't-tâbiîne isnad edilen bilgilerin bir kısmının ayetin yorumuna ilişkin,¹⁶⁸ bir kısmının ise ayeti ilgilendiren ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'den rivayeti gerektiren bir özelliğe sahip¹⁶⁹ olduğu görülmektedir. Her iki durumda da söz belli bir isme isnad edilmekle birlikte bu isnadın yer aldığı kaynak kimi zaman zikredilirken¹⁷⁰ kimi zaman da belirtilmemektedir.¹⁷¹ Kaynakları verilenlere baktığımızda ise bunların bir kısmının daha önce belirtilen hadis kaynakları olduğu,¹⁷² bir kısmının yine yukarıda sözü edilen tefsir eserleri olduğu,¹⁷³ diğer bir kısmının ise bu iki tür kaynağın dışında olduğu¹⁷⁴ gözlemlenmektedir. Bunun yanında bazan rivayeti gerektiren bir olay herhangi bir isme isnad edilmeden ve kaynak gösterilmeden "rivayet edilir ki" ifadesinin ardından,¹⁷⁵ bazan da rivayet ifadesi dahi kullanılmadan¹⁷⁶ aktarılır. Bu durumun, İskilîbî'nin, "aktardığı her sözün mutlak bir mesnedi olduğu"¹⁷⁷ yolundaki ifadesiyle çeliştiği görülmektedir.

¹⁵⁸ İskilîbî, *a.g.e.*, s. 21a, 34a, 70b.

¹⁵⁹ İskilîbî, *a.g.e.*, s. 15a, 21a, 50a.

¹⁶⁰ İskilîbî, *a.g.e.*, s. 21b, 60b, 74b.

¹⁶¹ İskilîbî, *a.g.e.*, s. 14b, 21a,a, 23b, 34a,b, 45b, 50a, 66a, 76a, 79a.

¹⁶² İskilîbî, *a.g.e.*, s. 13b, 14a,a,b, 22b, 23b, 28b, 34b, 38a, 76a.

¹⁶³ İskilîbî, *a.g.e.*, s. 14b, 22b, 23b, 29a,a, 34a,b, 52b, 76a.

¹⁶⁴ İskilîbî, *a.g.e.*, s. 19a, 22b, 30a, 34a, 76a.

¹⁶⁵ İskilîbî, *a.g.e.*, s. 22b, 23b, 29a, 30a.

¹⁶⁶ İskilîbî, *a.g.e.*, s. 22b, 23b, 82b.

¹⁶⁷ İskilîbî, *a.g.e.*, s. 22a, 33b, 34b.

¹⁶⁸ Örnek olarak bkz. İskilîbî, *a.g.e.*, s. 13b, 14a,b, 15a, 19a, 20a, 22a, 23b, 28a,b, 29a, 33b.

¹⁶⁹ Örnek olarak bkz. İskilîbî, *a.g.e.*, s. 13b, 14b, 16a,b, 17b, 18a, 18b, 19a,b, 20a,b, 21a,b, 24a, 25b, 26a,b.

¹⁷⁰ Örnekler için bkz. İskilîbî, *a.g.e.*, s. 13b, 17b, 18a,b, 19a,b, 21b, 24a, 25b, 26a, 31b, 34a.

¹⁷¹ Örnekler için bkz. İskilîbî, *a.g.e.*, s. 13b, 14a,b, 15a, 16a,b, 19a, 20a,b, 21a,b, 23b, 26b, 28a,b, 29a, 30a, 33b, 66a, 71b, 76b.

¹⁷² Örnekler için bkz. İskilîbî, *a.g.e.*, s. 17b, 18a, 19a,b, 24a, 25b, 26a, 31b.

¹⁷³ Örnekler için bkz. İskilîbî, *a.g.e.*, s. 18b, 20a, 21b, 28b, 31b, 34a.

¹⁷⁴ Örnekler için bkz. İskilîbî, *a.g.e.*, s. 13b, 19b, 20a, 24a, 25b.

¹⁷⁵ İskilîbî, *a.g.e.*, s. 28a, 29a, 50a, 54a, 85a.

¹⁷⁶ İskilîbî, *a.g.e.*, s. 18a, 27b.

¹⁷⁷ İskilîbî, *a.g.e.*, s. 6b.

Öte yandan İskilibî'nin bu bilgi ve rivayetleri eserinin başında yararlandığını söylediği tefsirlerden almış ancak her defasında onlara atıfta bulunmamış olması da muhtemeldir. Buna rağmen İskilibî'nin, sözünü ettiği "mesned" için sadece güvenilir hadis kaynaklarını değil, hadis, tefsir veya mev'ize¹⁷⁸ konularındaki herhangi bir eseri yeterli görmesi, onun bu eserinin rivayet merkezli bir değerlendirme karşısında güvenilirliğini yitirdiğini ortaya koyacaktır.

İskilibî, tefsirinde gramer ve dile dayalı izahlarında yine dil üstadlarına başvurmuştur. Başta Halil b. Ahmed (ö.175/791),¹⁷⁹ olmak üzere Ahfeş (ö.177/793),¹⁸⁰ Sibeveyh (ö.180/796),¹⁸¹ Kisâî (ö.189/804),¹⁸² Ferrâ (ö.207/822),¹⁸³ Müberred (ö.286/899), Zeccâc (ö.311/923),¹⁸⁴ Ebû Ali el-Fârisî (ö.377/987),¹⁸⁵ ve İbn Hâcib (ö.646/1248)¹⁸⁶ bunlar arasındadır.

Satır aralarında dolaşıldığında müfessir İskilibî'nin tasavvufçuların yorumlarından yararlandığı,¹⁸⁷ tasavvufî tefsiri ihtimal dahilinde gördüğü,¹⁸⁸ tasavvufa sempatiyle bakıp misyonunu benimsediği¹⁸⁹ ancak batnîliğe sıcak bakmadığı,¹⁹⁰ sûfiyane tavsiyelerde bulunduğu,¹⁹¹ takvâ yolunu benimsediği,¹⁹² ayetlerle bir şekilde ilişkili gördüğü rivayet ve olaylara yer verdiği,¹⁹³ şefaati kabul ettiği,¹⁹⁴ âyet sonlarında fâsılalara uyum adına takdim te'hîrin olabildiğini benimsediği,¹⁹⁵ hadisler hakkında şârihlerin yorumlarına yer

¹⁷⁸ İskilibî, *a.g.e.*, s. 19b, 20a, 24a, 51a, 53b.

¹⁷⁹ İskilibî, *a.g.e.*, s. 10b, 27b.

¹⁸⁰ İskilibî, *a.g.e.*, s. 27b.

¹⁸¹ İskilibî, *a.g.e.*, s. 27b.

¹⁸² İskilibî, *a.g.e.*, s. 23a, 26b.

¹⁸³ İskilibî, *a.g.e.*, s. 65a.

¹⁸⁴ İskilibî, *a.g.e.*, s. 28b, 35a.

¹⁸⁵ İskilibî, *a.g.e.*, s. 23a.

¹⁸⁶ İskilibî, *a.g.e.*, s. 83b.

¹⁸⁷ İskilibî, *a.g.e.*, s. 20a.

¹⁸⁸ İskilibî, *a.g.e.*, s. 23a.

¹⁸⁹ İskilibî, *a.g.e.*, s. 77b, 78b, 79a.

¹⁹⁰ İskilibî, *a.g.e.*, s. 78b vd.

¹⁹¹ İskilibî, *a.g.e.*, s. 77b-79a.

¹⁹² İskilibî, *a.g.e.*, s. 2b.

¹⁹³ İskilibî, *a.g.e.*, s. 21a.

¹⁹⁴ İskilibî, *a.g.e.*, s. 21b.

¹⁹⁵ İskilibî, *a.g.e.*, s. 26a, 72b.

verdiği ve rivayetler arasını te'lifte onlara katkı yaptığı,¹⁹⁶ hadislerde anlaşılmayan kelimeleri izah edip, muhtemel çelişkileri bertaraf ettiği,¹⁹⁷ rivayet ettiği bazı hadislerle dair sıhhat vurgusu yaptığı,¹⁹⁸ bazan hadisi kaynak eser sahibinin hadis hakkındaki değerlendirmesiyle aktardığı,¹⁹⁹ kimi zaman rivayette bulunduğu ravi hakkında tanıtıcı bilgiler verdiği,²⁰⁰ farklı kaynaklarda gelen hadis üzerinde merfû-mevkûf tartışmasında tercih belirttiği,²⁰¹ isnadla ilgili sıhhat değerlendirmesi yaptığı,²⁰² hurûf-ı mukatta'a ve yed gibi müteşabihleri Ebû Hanîfe ve Ahmed b. Hanbel'i takip ederek tev'il etmeme taraftarı olduğu,²⁰³ muhkemle amel etmenin vücûbu ve müteşabihi olduğu gibi kabul edip inanmanın lüzûmuna kail olduğu,²⁰⁴ ayet ve hadislerden dersler çıkardığı,²⁰⁵ bazan Arapça selikaya uymayan kipler kullandığı,²⁰⁶ kelimelelerin manasını tespititte Türkçe kullanımın etkisinde kalıp esas mana ve kullanımını göz ardı ettiği,²⁰⁷ bazan ayetlerden hüküm mahiyetinde sonuçlar çıkardığı,²⁰⁸ kendilerini alim yerine koyan zamanındaki bazı tahvil insanlardan ve içine düştükleri ahlaki zaaftan rahatsızlık duyduğu,²⁰⁹ ayetlerle kendi dönemindeki insan psikolojisi arasında paralellikler kurduğu,²¹⁰ nadiren de olsa

¹⁹⁶ İskilibî, *a.g.e.*, s. 48a,b, 58a, 74b, 80a.

¹⁹⁷ İskilibî, *a.g.e.*, s. 53a, 58a.

¹⁹⁸ İskilibî, *a.g.e.*, s. 51a, 74a.

¹⁹⁹ İskilibî, *a.g.e.*, s. 53b, 64a, 67b.

²⁰⁰ İskilibî, *a.g.e.*, s. 94b.

²⁰¹ İskilibî, *a.g.e.*, s. 63b.

²⁰² İskilibî, *a.g.e.*, s. 67b, 74a.

²⁰³ İskilibî, *a.g.e.*, s. 73a,b.

²⁰⁴ İskilibî, *a.g.e.*, s. 74b.

²⁰⁵ İskilibî, *a.g.e.*, s. 75a.

²⁰⁶ "et-tavsiyetü'l-münfehme fi hâzihi's-sûreti" cümlesinde olduğu gibi. Bkz. İskilibî, *a.g.e.*, s. 74b. Aslında cümlenin "et-tavsiyetü'l-mefhûme" şeklinde kurulması gerekirdi.

²⁰⁷ Örnek için bkz. İskilibî, *a.g.e.*, s. 74b. İskilibî, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in "ed-Dînü en-nasihatü" hadisindeki "nasihat" kelimesini, Türkçe'mizdeki gibi "nasihat, öğüt" anlamında yorumlamıştır. Kelimenin bugün de genellikle aynı şekilde anlaşıldığı görülmekte ise de bu tür bir anlam, hadisin devamındaki ifadelerle düşünüldüğünde pek tutarlı görünmemektedir. Oysa kelimenin Türkçe'mizde olmayan diğer anlamı (bkz. el-Müncid, s. 812) dikkate alındığında hadisteki esas kastın "dürüst, samimi ve içten olmak" olduğu, bu mananın hadisin siyakıyla da uyumlu olduğu görülecektir.

²⁰⁸ Örneğin Âl-i İmrân 3/104 ayeti sadedinde İskilibî, müttaki bir mü'minin bizzat ilmiyle amil, ihlaslı bir alim olması ya da böyle birine refakat etmesi gerektiğini belirtir. İskilibî, *a.g.e.*, s. 85b.

²⁰⁹ İskilibî, *a.g.e.*, s. 85b.

²¹⁰ İskilibî, *a.g.e.*, s. 107a.

bazı kelimeleri daha iyi anlatabilmek adına Osmanlıca ile açıkladığı,²¹¹ her iki kısmıyla neshi kabul ettiği²¹² görülecektir.

V. SONUÇ

Mayası bu toprakların çamuruyla yoğrulmuş nice ulemadan biri olan İskilipli Yûsuf Efendi, bu eserinde bilgileri kendine has bir üblûpla derlemiş, dinin pratik hayatta yaşatılmasını sağlamak üzere insanların hizmetine sunmuştur. Kullandığı her tefsir malzemesi özellikle de aklen bilinmesi mümkün olmayan bilgileri ihtiva eden rivayetler hadisçilerin tenkit süzgecinden geçmiş, tartışmasız doğru bilgi yüklü hadisler olmasa da, hatta bunların bir kısmının zayıf veya mevzu olduğu söylenebilirse de müfessir İskilibî'nin bu konuda bir kaynağa dayanma duyarlılığı içinde olduğu şüphesizdir. Ünlü bir vâiz olan İskilibî'nin eserini vaaz ve irşad için bir araç olarak kullandığı, efkârı ulemanın hadislerin insanların uyarılması ve teşvik edilmesi noktasında kullanılmasına daha toleranslı davrandığı da müsellemler olduğuna göre müfessir İskilibî'nin tefsir malzemesini bu duygular içerisinde seçtiği ve tefsirin hacmini bu nedenlerle istitrad yaparak genişlettiği tahmin edilebilir.

Ayetlere dayanarak mezhep görüşünü savunma ve naslar üzerinden muhalif anlayışlara cevap yetiştirme noktasında mantık gücünü hissettiren İskilibî, Ehl-i sünnet ve'l-cemaat paradigmasını sahiplenmiş, ancak paradigma içi tercihini Matüridîlik ve Hanefîlik'ten yana yapmıştır. Ehl-i sünnet dışında kalanları çok sert bir biçimde eleştirmesi ve onlara –tabiri yerindeyse– acımasızca saldırmadığını ise şahsen sahip olduğu mezhep taassubuna ve/ya çevresinde hakim olan olumsuz havaya bağlamak mümkündür.

İskilibî'nin tefsiri, tefsir tarihi açısından önem arzeden bir konuda, bir 18. yüzyıl Osmanlı müfessirinin tefsirde kullandığı kaynaklar konusunda bize fikir vermektedir. Buna göre İskilibî'nin özelde Hanefî, genelde ise Ehl-i sünnet çizgisindeki müfessirleri kaynak olarak kullandığı söylenebilir. Zemahşeri'nin Keşşaf'ından yararlanma cihetine gitmemesi ise, Zemahşeri'nin Ehl-i sünnet karşıtı bir bağlama yerleştirilen Mu'tezile mezhebine mensup olmasından ileri gelse gerektir.

²¹¹ İskilibî, *a.g.e.*, s. 41b.

²¹² İskilibî, *a.g.e.*, s. 99b, 2a.